

УДК 340.12:398.9(=161.2)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.2>**Бедрій М. М.,**кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету*Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0000-0003-4021-1980

**ПАРЕМІЙНІ ФОРМИ ФІКСАЦІЇ ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ****PAREMIC FORMS OF FIXATION
OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S LEGAL CUSTOMS**

Стаття присвячена фіксації норм українського звичаєвого права у народних приказках і прислів'ях. Обґрунтовано гіпотезу про те, що правові звичаї мають здатність набувати форми фольклорних творів. Завдяки яскравому, компактному та красномовному звучанню паремії легко фіксувалися в народній пам'яті, а з ними і зміст звичаєвої норми. Згодом їх було зручно транслювати під час побутових повчань, суспільних обговорень, судових дебатів і позасудових спорів. Відтак, паремійні форми українських правових звичаїв були стійкими та витривалими, легко поширювалися у часі та просторі. Водночас не кожна норма звичаєвого права фіксувалася у фольклорі, як і не кожна паремія містила правовий звичай.

До наших днів дійшли приказки щодо різних сфер правового регулювання, і вони гіпотетично можуть відображати певні норми звичаєвого права, що діяли в минулому. Досліджено паремії, які зафіксували правові звичаї про владу, власність, договір, спадкування, сімейні відносини, правопорушення, покарання, судочинство, слідчі дії, докази, виконання судового рішення тощо. Значна частина змісту народних приказок підтверджується положеннями нормативно-правових актів та інших документів із минулого. Особливо важливою є практика копних судів XIV–XVIII ст., яка інколи фіксувалася у судових звітах. Використовуючи ці судові механізми українського звичаєвого права, сторони, судді, свідки, інші учасники процесу могли цитувати зміст правового звичаю за допомогою приказки чи прислів'я.

Проаналізовано зміст більш як п'ятдесят паремій українського народу на правову тематику. Серед них наступні: «служба вольності не тратить», «що рада, то не зрада», «то нічє, бо то Бог дає», «краще моє, ніж наше», «чий берег, того й вода», «чия корова, того й теля», «за ґрунтом і право йде», «хто винен, віддати повинен», «волів купують без ярма», «бачили очі, що купували», «добре слово варте завдатку», «наше не наше, але й не ваше», «давнього боргу не згадуй», «сестра при братах не спадкоємиця», «на батька й суду нема», «карай, та назад оглядайся», «винного двома батогами не б'ють», «знав що робиш – знай що буде», «де три козаки, там два третього судять», «краще один свідок, який бачив, ніж два, які чули», «що серце ховає, лице промовляє», «правда не втоне в воді, не згорить в огні» та інші.

Ключові слова: *звичай, звичаєве право, фольклор, народні приказки, судова практика.*

The article is devoted to the fixation of norms of Ukrainian customary law in folk sayings and proverbs. The hypothesis that legal customs have the ability to take the form of folklore works is substantiated. Thanks to the bright, compact and eloquent sound, paremias were easily fixed in the people's memory, and with them the content of the customary norm. Later, it was convenient to broadcast them during household lessons, public discussions, court debates and out-of-court disputes. Therefore, paremic forms of Ukrainian legal customs were stable and durable, easily spread in time and space. At the same time, not every norm of customary law was recorded in folklore, just as not every paremia contained a legal custom.

Proverbs about various areas of legal regulation have survived to this day, and they can hypothetically reflect certain norms of customary law that were in force in the past. Paremias, which recorded legal customs about power, property, contract, inheritance, family relations, offenses, punishment, judicial proceedings, investigative actions, evidence, execution of a court decision, etc., were studied. A significant part of the content of folk sayings is confirmed by the provisions of normative-legal acts and other documents from the past. The practice of "kopa" courts of the 14th–18th centuries is especially important, which sometimes recorded in court reports. Using these judicial mechanisms of Ukrainian customary law, parties, judges, witnesses, and other participants in the process could quote the content of legal custom with the help of a saying or a proverb.

The content of more than fifty paremias of the Ukrainian people on legal topics was analyzed. Among them are the following: "the service does not waste a freedom", "the council is not treason", "it is nobody's property, because God gives it", "mine is better than ours", "whose shore is the water", "whose cow, that and the calf", "the right goes with the soil", "he who is guilty must pay", "oxen are bought without a yoke",

“eyes saw what was bought”, “a good word is worth a deposit”, “ours is not ours, but and not yours”, “don’t remember the old debt”, “a sister is not an heiress with brothers”, “there is no judgment for a father”, “punish, but look back”, “the guilty are not beaten with two lashes”, “You knew what you were doing – know what will happen”, “where there are three Cossacks, there two judge the third”, “one witness who saw is better than two who heard”, “what the heart hides, the face speaks”, “the truth will not drown in water, it will not burn in fire” and others.

Key words: *custom, customary law, folklore, folk sayings, judicial practice.*

У сучасному світі переконання про цінність права є загальноновизнаним і домінуючим. Відтак, юриспруденція виправдано посідає важливу нішу в системі наукових знань. Важливою тенденцією її розвитку в умовах ХХІ ст. є проблема правового плюралізму, яка базується на різнотипності джерел права у конкретній правовій системі. Для української історії велике значення має правовий звичай як форма права, в якій тисячоліттями виражалися й еволюціонували народні уявлення про державність, правопорядок, справедливість, власність, договори, спадкування, покарання тощо. Натомість сучасний стан правової системи України все ще відчуває шкідливі наслідки радянських десятиліть тоталітарного бачення права (його ототожнення із законодавством) як інструменту державно-владного впливу, заснованого виключно на нормативно-правових актах.

Новітні наукові дослідження підтверджують те, що первинно право виникало не як складні тексти законодавців, а як живий витвір самого суспільства – правовий звичай, що передавався з покоління у покоління. Це викликає питання щодо форм, в яких фіксувалися відповідні правові звичаї. У попередній публікаціях було доведено, що вони можуть бути діяльними, усними та письмовими [1]. Серед усних форм фіксації правового звичаю в суспільній практиці значний інтерес становлять народні приказки та прислів'я (паремічні форми фольклору).

Вперше існування норм українського звичаєвого права у народних пареміях дослідив А. Яковлів, перебуваючи на той час у еміграції (30-ті рр. ХХ ст.). Однак продовжити започатковані ним дослідження у згаданому напрямі з'явилася можливість аж у незалежній Україні, адже радянська юридична наука займала відверто ворожу позицію до українського звичаєвого права. В умовах демократичного ладу та наукової свободи вказана тематика збагатилася публікаціями О. Івановської, С. Ковальнової, В. Сироткіна, О. Чорнобай та ін. Водночас існує простір для подальших наукових пошуків, оскільки чимало проблемних аспектів ще потребують всебічного висвітлення.

З огляду на висловлені міркування **метою цієї статті** є з'ясування змісту та особливостей паремійних форм фіксації норм українського звичаєвого права.

Дослідники звертають увагу на те, що давні законодавчі тексти часто викладалися у формі афоризмів і приказок (наприклад, давньоіндій-

ські законодавчі збірники Апастамба і Гаутама). Пізніше їх викладали і в віршованій формі, щоб полегшити вивчення та запам'ятовування (наприклад, скандинавські руни). Давні знавці права часто були за сумісництвом поетами чи митцями, тому намагалися зафіксувати юридичні норми у свідомості людей завдяки зручному звучанню та легкому мовному обігу [2, с. 38]. Разом з тим ця практика була започаткована не конкретними законотворцями, а самими народами в процесі історії, на що вказують численні приклади паремій (прислів'їв і приказок) юридичного змісту. Саме в такий спосіб фіксувалися усні правові звичаї, поширювалися у суспільстві та передавалися наступним поколінням.

Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність громадських судів (їх наявність спостерігаємо в кожному історичному типі українського звичаєвого права), свідчать, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), але й сторони та публіка в судовому процесі виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували звичаєво-правові норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях. Шляхом постійного вживання протягом довгого проміжку часу ці речення перетворилися у стислі, але змістовні та красномовні формулювання, в яких викристалізувалися основні принципи звичаєвого права і народної правосвідомості. Ці юридичні формулювання увійшли згодом до загального вжитку українців та стали народними прислів'ями і приказками [3, с. 234–235].

Прислів'я та приказки є короткими влучними висловами, які образно та лаконічно передають нащадкам висновки з життєвого досвіду багатьох поколінь предків. Вони є узагальненою пам'яттю народу та результатом його спостережень за суспільним життям і явищами природи, що дає змогу наступному поколінню формулювати погляди на етику, мораль, право тощо. Прислів'я і приказки належать до паремійного жанру усної народної творчості та становлять своєрідний звід правил, якими людина повинна керуватися у повсякденному житті. Вони рідко лише констатували певний факт, а частіше рекомендували чи застерігали, схвалювали або засуджували. Чіткої межі між прислів'ями та приказками не існує, а основна відмінність полягає насамперед у тому, що прислів'я є більш розгорнутими, ніж приказки [4, с. 214–215].

Поширеність і загальність паремій обумовлені насамперед тим, що вони володіють вели-

кою суспільною цінністю, яка полягає в їх пізнавальному, виховному й естетичному значенні, у багатому життєвому змісті, глибокому ідейному сенсі, художніх властивостях та етнічній особливості. Ці словесні мініатюри, які в процесі формування закріпилися як своєрідні усталені формули, образні кліше, донесли до наших днів елементи давніх міфічних уявлень, риси світогляду попередніх епох, акумулювали багатотисячолітній досвід суспільних відносин, відтворили ставлення предків до владних і правових інститутів [5, с. 38].

Мова паремії не є довільною, а керується жорсткими правилами, що історично сформувалися. Прислів'я та приказки як комунікативні одиниці становлять нетипові тексти малої форми (так зв. мікротексти), які є готовими для прагматичного використання. Паремії, як правило, мають прецедентний характер – будуються на прикладах із життєвого досвіду. Інколи відображаючи певний суспільний стереотип, паремія стає інтелектуально-емоційним блоком і орієнтиром у ментальному та вербальному просторах [6, с. 68–70].

Можна припустити, що значна частина народних приказок формувалася під час судових процесів, коли сторони, використовуючи риторичні засоби, намагалися довести свою правоту в справі. Найбільш змістовні та влучні висловлювання, які звучали в судових процесах, закріплювалися в народній пам'яті (у період середньовіччя та раннього нового часу присутність численної публіки під час здійснення судочинства на українських землях була типовим явищем), принагідно повторювалися й поза засіданням суду. Згодом ці формулювання компресувалися, відшліфовувалися, набирали ритмізованої милозвучної форми, і зрештою набували жанрових ознак паремій [7, с. 15].

До наших днів дійшли приказки щодо різних сфер правового регулювання, і вони гіпотетично можуть відображати певні звичаєво-правові норми, що діяли в минулому. Наприклад, прихильність українців до демократичної форми правління підтверджують такі паремії: «служба вольності не тратить», «що рада, то не зрада», «без ради і військо гине», «інша рада гірш як зрада», «от тобі хомут і дуга, але я тобі не слуга», «казав пан, та й пішов сам» [6, с. 127].

Серед фольклорного масиву важливе значення мають паремії на приватно-правову тематику, в яких відображалися звичаєві норми про власність, зобов'язання, торгівлю, спадкування, сімейні відносини тощо. Зокрема про відсутність права власності щодо окремих об'єктів говорять такі паремії: «то нічیه, бо то Бог дає», «що Бог сіє, то нічیه». Приказка «краще моє, ніж наше» виражає перевагу приватної власності над колективною у правосвідомості українців [8, с. 4]. У приказці «куди плуг, соха, сокира

і коса ходили» відображено норму про набуття права власності на землю шляхом їх персвісних обробки та освоєння [9, с. 11], тобто на підставі звичаю займанщини (заїмки).

Формулювання «за ґрунтом і право йде» [10, с. 153] було аргументом у цивільних спорах, коли встановлювалося право власності на врожай. Воно означало, що власник земельної ділянки був власником рослин, які на ній росли. Цікаво, що це положення відповідає чинному законодавству України, адже відповідно до ч. 2 ст. 189 Цивільного кодексу України продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено законом або договором [11]. Подібними за змістом були приказки «чий берег, того й вода», «чий став, того й риба», «чия земля того й хліб», «чий бджоли, того й мед», «чий коні, того й віз», «чия корова, того й теля» та ін. [8, с. 6–7].

Приказка «обіцянка – новий борг» [12, с. 648] зафіксувала обов'язковість усного зобов'язання, ймовірно, висловленого при свідках. Пареміями на боргову тематику також були «хто винен, віддати повинен», «що винен, віддати повинен» та ін. Правові звичаї передбачали різні правила щодо купівлі та дарування речей. Наприклад, формулювання «хто коня купить, бере й вуздечку» відображало право покупця коня отримати у власність ще й вуздечку. Натомість щодо волів це правило не діяло – «волів купують без ярма». Про обмеженість прав обдарованого лише можливістю прийняти подарунок або відмовитися від нього говорять паремії «дарованому коневі в зуби не дивляться», «що подароване, то не раховане» тощо [8, с. 7–8].

Українське звичаєве право протидіяло недобросовісній торгівлі, забороняючи нечесний торг («твої гроші, твої й очі, не сподобалось – не бери, а торг не гніви»), обман покупців («ціну бери, а мірою не ображай, бо дивись і без хліба зостанешся, ніхто купувати не буде») та інші неправомірні дії [13, с. 37–38]. Разом з тим в українському фольклорі є приказка «бачили очі, що купували...» [14], яка захищає права продавців.

Народне формулювання «добре слово варте завдатку» [15, с. 268] вказує на те, що одним із засобів забезпечення зобов'язання була порука, під час якої поручитель, слово якого було вагомим у суспільстві, гарантував виплату боржником відповідного боргу. Крім того, вказана паремія мала відношення до здійснення судочинства за українським звичаєвим правом. Зокрема якщо на стадії «великої копи» (судового розгляду) виникали певні труднощі в процесі встановлення істини, копний суд був уповноважений перенести розгляд справи на інший час. Водночас із перенесенням розгляду підсудного поміщали у в'язницю чи віддавали на поруки. Копний суд рідко вдавався до арешту як до запобіжного заходу, а найчастіше передавав підсудного на поруки його феодалу чи сільській

громаді, які повинні були внести велику суму застави: від 100 до 1000 кіп грошей [16, с. 353]. Проте, як впливає з вище наведеного формулювання, слова людини, яку поважала громада, було достатньо для встановлення поруки, тому застава не сплачувалася. Так, у 1629 р. на засіданні копного суду в с. Липляни Овруцького повіту Данило Пашинський поручився за Яцька Каленського, обіцяючи на третю копу його доставити [17, с. 86].

Приказка «*Наше не наше, але й не ваше*» відображає своєрідний віндикаційний позов, яким неволодіючий річчю власник ставив вимогу повернути йому відповідну річ володіючим нею невласником [3, с. 236]. Про наявність позовної давності у боргових зобов'язаннях свідчить приказка «*давнього боргу не згадуй*» [8, с. 7].

Окремі паремії можуть відображати зміст звичаєвих норм, які діяли на певному історичному етапі у спадковому праві. Згідно з «Руською правдою» у разі смерті батька, який не залишив заповіту, його майно передавалося дітям. При цьому, доньки за наявності синів не допускалися до спадкування. Як відомо, у «Руській правді» переважали кодифіковані норми звичаєвого права. Також у фольклорі утворилася приказка, що фіксувала наведену норму – «*сестра при братах не спадкоємиця*» [18, с. 33]. Цю норму можна пояснити іншим звичаєм, за яким доньки, що виходили заміж, отримували посаг, тому потім не допускалися до спадкування.

Чимало народних приказок містили в собі норми українського звичаєвого права, що регулювали сімейні відносини. Формулювання «*на батька й суду нема*» [19, с. 184] зафіксувало давню заборону дітям скаржитися в суд на своїх батьків. Ст. 7 розд. VIII Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. надавала право батькам позбавити спадкових прав своїх дітей, якщо вони несправедливо виступали проти них у суді в справі, що загрожувала смертною карою [20, с. 353–354]. Загальновідома приказка «*донька – батькові та матері не користь*» має на увазі правовий звичай, за яким донька переходила в рід, з якого походив її чоловік, забираючи в батьків посаг, а її діти вважалися продовжувачами роду чоловіка [21, с. 186].

У народних приказках і прислів'ях фіксувалися також норми українського звичаєвого права про кримінальну відповідальність. Наприклад, формулювання «*винного двома батогами не б'ють*» [3, с. 236] відповідає давньоримському принципу *non bis in idem* [22, с. 253], що означає у перекладі з латинської мови «не двічі за одне», а також ч. 3 ст. 2 чинного Кримінального кодексу України, яка передбачає: «Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу» [23]. Отже, українське звичаєве право забороняло двічі карати особу за один злочин.

Приказка «*карай, та назад оглядайся*» [3, с. 236] вказувала на потребу врахування гуманістичних засад застосування покарання до осіб, які вчинили злочин. Відтак, у звичаєвому судочинстві формувалися інститути умовного засудження, звільнення від покарання тощо. У 1686 р. в м. Бориспіль було затримано трьох злодіїв: Ониська Голинку, Михайла Збіглого й Івана Коротенка. Борипільський міський суд стикнувся з труднощами під час винесення вироку у цій справі, тому на центральній площі міста було скликано міщан і жителів навколишніх сіл, щоб порадитися з ними. Зібрана на площі копа самостійно прийняла рішення стосовно згаданих злодіїв: «увесь народ, так стани старіє і середніє, яко ж і меншіє, на оних молодих злочинців стали говорити, аби пущені були на покаєніє, мовячи: «коли й послі цього не покається, на своїх головах однесуть ізгибель». Бориспільський міський суд санкціонував це рішення [24, с. 202–203].

Разом тим була в українському фольклорі й приказка «*великій ваді немає розради*», яка означала, що при вчиненні тяжкого злочину особа не могла претендувати на згадані механізми пом'якшення кримінальної відповідальності. Приказка «*знав що робиш – знай що буде*» [7, с. 8] вказувала на те, що злочинець, який усвідомлював значення своїх дій, повинен понести покарання.

Із формулювання «*коли ти за злодієм тянеш, то ти й сам злодій*» впливає, що особи, які намагалися приховати злочин або захищати підсудних, завідомо винних, несли кримінальну відповідальність. Цей вислів використовувався, як правило, потерпілим, щоб уникнути захисту підсудного іншими особами. Очевидно, така заява повинна була усунути бажання присутніх на судовому засіданні осіб захищати винного, а також надавати неправдиві свідчення, щоб відвести від нього підозру. Так, вона пролунала на засіданні копного суду в с. Хильчичі Стародубського полку в 1722 р. [25, арк. 4].

Можна припустити, що паремія «*хто без пригоди кого спалить, той сам возню гідний*» [26, с. 232] була відносно новою, оскільки у Київській Русі та Галицько-Волинській державі вервні суди до підпалювачів чужого майна не застосовували смертної кари. За цей злочин ст. 83 Розширеної редакції Руської Правди передбачала покарання у формі потоку та пограбування [27, с. 32]. Спалення на вогнищі як смертна кара у копному судочинстві застосовувалося, як правило, щодо чарівників і відьом [28, с. 27]. Згодом її почали застосовувати також і стосовно підпалювачів, що отримало вираження у наведеному юридичному формулюванні.

Були також прислів'я і приказки, що відображали процесуальні норми українського звичаєвого права. Зокрема приказка «*Де три козаки, там два третього судять*» [29, с. 120]

вказувала на громадський характер козацького судочинства. Формулювання «скаржник – не суддя» [7, с. 15] відображало всесвітньо відомий принцип про те, що ніхто не може бути суддею у справі, де він виступає стороною. Висловлювання «Не взявшись за невинного, не будеш мати винного» виражає принцип звичаєвого судочинства про те, що винуватець у злочині розшукувався з широкого кола підозрюваних, стовно яких проводилися допити та інші слідчі дії [8, с. 4–5].

Українська народна паремія «копа переможе і попа» [3, с. 235] утворилася внаслідок практики копних судів і відображає принцип рівності усіх людей перед копним судом, який не визнавав станового поділу суспільства, здійснюючи судочинство щодо усіх суспільних груп. Очевидно, відповідне юридичне формулювання використовувалося як відповідь на заяву відповідача (підсудного) про те, що він не підлягає юрисдикції копного суду у зв'язку з приналежністю до привілейованого суспільного стану (шляхти чи духовенства). Так, 6 березня 1568 р. у с. Любча Луцького повіту копний суд прийняв рішення у кримінальній справі про крадіжку, за яким були засуджені до смертної кари любецький урядник Ян Нетецький, його дружина Анна, а також Лаврик із Богушівки [30, с. 59].

Паремія «держі хліб на обід, а слово – на одвіт» [15, с. 269] вказувала на здійснення слідства згідно з українським звичаєвим правом. «Одвіт», «одказ» чи «вивід» був відповіддю жителів копного округу на питання, які їм ставили копні судді чи потерпілий під час слідства. Так, у 1600 р. в с. Горбачевичі Пінського повіту потерпілий Антін Горбачевський на засіданні копного суду заявив: «водлуг звичаю копного панове Горбачевкиї і поліку, і вивід, де хто ночував, здали» [31, с. 287].

Народні прислів'я та приказки інколи відображали й доказову систему звичаєвого судочинства. Формулювання «вижа ніхто пересвідчити не може» [3, с. 235] вказує на пріоритетність показань осіб, що були спеціально уповноваженими державою на засвідчення певних фактів. Ними були в різні періоди митники, вижі, децькі, возні тощо. Приказка вказувала на те, що при оцінці доказів у суді варто надавати перевагу показанням вижа чи іншої уповноваженої особи.

Державна влада не лише здійснювала нагляд за тим, щоб копні суди розглядали справи, але й намагалася контролювати хід кожної копи, делегуючи на засідання копних судів своїх представників. До 1566 р. такими представниками були вижі, а після прийняття Другого Литовського статуту ними стали возні [32, с. 114]. Отже, за допомогою наведеного юридичного формулювання сторона спору чи безпосередньо копний суд могли мотивувати необхідність участі вижа в засіданні, адже ця посадова особа звітувала в державному суді про рішення копного

суду, тому в разі необхідності забезпечення його виконання здійснювала держава.

Приказка «краще один свідок, який бачив, ніж два, які чули» [33, с. 248] також стосується оцінки доказів, зокрема показань свідків. З нього випливає, що більшого значення у звичаєвому судочинстві надавалось очевидцям події, а не свідкам, які чули про факт, який стосується справи. Розмежування свідків на ці дві групи відоме вже у «Руській правді», де їх названо відповідно «видоки» та «послухи» [34, с. 129]. Приказка «і панові належить знати, що мусить правду він казати» [7, с. 15] застерігала від неправдивих свідчень у суді представників усіх суспільних груп.

Ймовірно, висловлювання «що серце ховає, лице промовляє» [15, с. 272] використовувалося в процесі доказування сторонами копного судочинства своєї правоти, адже рухомі речові докази мали загальну назву «лице» та повинні були доставлятися потерпілим безпосередньо на засідання копного суду. «Лице» відіграло значну роль в українському звичаєвому праві, адже воно було не тільки важливим доказом, а й посилювало кримінальну відповідальність засудженого злочинця. Злодія, якого ловили з «лицем», тобто з краденим майном, зазвичай копний суд засуджував до смертної кари [35, с. 89]. Це було зумовлено великим значенням речових доказів у копному судочинстві.

Народна приказка «правда не втоне в воді, не згорить в огні» [3, с. 236] вказує на судові ордалії – випробування вогнем, водою тощо. Як відомо, вони використовувалися у вервньому та копному судах українського звичаєвого права. Так, у 1615 р. в с. Магуни Браславського повіту копний суд під час розгляду кримінальної справи про чари здійснював щодо підсудних ордалію випробування водою [36, с. 5]. У 1564 р. в одному із сіл Луцького повіту копний суд здійснював випробування вогнем щодо Степана Велицького [31, с. 476].

У висловлюванні «невихід завжди платить шкоду» [3, с. 235] фіксувалася українська звичаєво-правова норма, згідно з якою відсутність на засіданні копного суду особи, яка повинна була брати участь у ньому, була підставою для визнання її винною у вчиненні злочину, справу про який розглядав у той час копний суд. Так, 20 квітня 1608 р. у Пузівському лісі Володимирського повіту відбулось засідання копного суду у справі про викрадення меду та спалення сосни. Підозра впала на шляхтичів Василю Вербську, Семена Русальського, Мартина Андрузького та Павла Дахновича, а також жителів сіл Вербне та Вохновичі, оскільки вони не взяли участь у засіданні копного суду. Тому копний суд прийняв рішення, яким визнав цих суб'єктів винними у вчиненні злочину, а також зобов'язав їх відшкодувати збитки потерпілій Аврамі Пузовській [37, арк. 286].

Приказка «що судді межі ними знайдуть, того мають терпіти» [3, с. 235] наголошувала на обов'язковості виконання судового рішення. Щоправда, цей принцип не завжди чітко дотримувався, оскільки інколи впливові особи привілейованого стану перешкоджали виконанню рішення копноного суду. Так, у 1594 р. копний суд у с. Скалине Кременецького повіту розглядав справу про кілька крадіжок, вчинених жителями с. Краселка. Проте власник цього села Філіон Ласко не привів своїх селян на копу і сам не з'явився. Тоді представники с. Шепетівка, які також були присутні на засіданні, свідчили, що три роки тому вони гнали слід, який привів їх до села Краселка, зокрема до дому Ф. Ласка, але він прогнав їх і сліди знищив [30, с. 241–243].

Висновки. Таким чином, паремії (прислів'я та приказки) становлять важливу форму фіксації норм українського звичаєвого права. Ця

зручна компактна форма, яка творилася шляхом постійного вживання відповідних висловлювань у суспільній і правозастосовній практиці, дозволяла ефективно зберігати і транслювати зміст відповідних норм у часі та просторі. Не кожна паремія містила норму звичаєвого права, як і не кожен правовий звичай фіксувався в прислів'ї чи приказці. одночас багатий український фольклор демонструє широкий спектр паремій, які містять формулювання правових звичаїв із різних епох і сфер правового регулювання. Практичність аналізованої форми дозволяла українському звичаєвому праву століттями успішно співіснувати і навіть конкурувати з писаними текстами нормативно-правових актів. Як наслідок, духовна спадщина українського народу мала в тому числі й правовий зміст, і становить значну цінність у ході дослідження історико-правової реальності, а також при вирішенні сучасних проблем.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М. Форми фіксації українського звичаєвого права: історико-правовий аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 68. Львів, 2019. С. 63–73.
2. Зумбулідзе Р.-М. З. Обычное право как источник гражданского права. *Обычай в праве: Сборник*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 7–196.
3. Яковлів А. Українське право. *Українська культура*. Лекції за ред. Д. Антоновича / упоряд. С. В. Уляновська. Київ: Либідь, 1993. С. 222–236.
4. Руснак І. С. Український фольклор. Київ: Академія, 2012. 304 с.
5. Чорнобай О. Л. Філософія фольклорного права. Львів: Західно-український консалтинг центр, 2013. 228 с.
6. Юзьків Б. Паремійна картина світу: проблеми дослідження. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2013. Vol. 1. S. 67–73.
7. Івановська О. П., Івановський П. О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 383 с.
8. Яковлів А. Українські народні приказки і звичаєве право. *Життя і право*. Ч. 1 (32). Львів, 1935. С. 1–10.
9. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права (Записки за викладами на Тайнім Українським університеті у Львові рр. 1920–1923). Ч. І. Мюнхен: УВУ, 1947. 88 с.
10. Сироткін В. Звичаєве право. *Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник* / А. Пономарьов (кер.) та ін. Київ: Либідь, 1994. С. 153–156.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
12. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко; наук. ред. С. М. Пилипчук. Том 3. Львів, 2006. 699 с.
13. Мельниченко О. В. Звичаєве право. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 96 с.
14. Українські прислів'я, приказки. URL: http://aphorism.org.ua/subrazd.php?page=31&pages_block=3&rid=2&sid=16
15. Молдован В. В. Риторика: загальна та судова. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 317 с.
16. Ефименко А. Я. Южная Русь. Том 1. Санкт-Петербург, 1905. 439 с.
17. Архивь Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древних актовъ, вышайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть четвертая. Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной России. Томъ 1. Киевъ, 1867. 460 с.
18. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні. Київ: Атіка, 2012. 347 с.
19. Кузнецов Я. Семейное и наследственное право въ пословицахъ и поговоркахъ (окончаніе). *Журналъ министерства юстиціи*. 1910. № 10. С. 160–199.
20. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. Книга 2. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
21. Ковальова С. Г. Особисті немайнові та майнові права й обов'язки батьків і дітей в українській родині за звичаєвим правом: відображення у фольклорі. *Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького і сучасність: Матер. XXIV Міжнар. історико-правової конф.* (28 квітня – 1 травня 2011 р.). Львів, 2011. С. 181–187.
22. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
23. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
24. Левицький О. По судах Гетьманщини. Харків: Рух, [б. р.]. 252 с.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Фонд 51 (Генеральна військова канцелярія). Опис 3. Од. зб. 952 (Справа про покарання членів копного суду села Хільчич). 12 арк.
26. Борисенок С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році. *Праці комісії для вивчення звичаєвого права України*. Випуск 3. Київ, 1928. С. 213–234.
27. Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд.: А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
28. Щербицькій О. В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ. Вильна, 1912. 79 с.
29. Музиченко П. П. Історія держави і права України. Київ: Знання, 2007. 417 с.
30. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть шестая. Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). Томъ 1. Киевъ, 1876. 614 с.
31. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в. в. *Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права*. Вип. 5. Київ, 1928. 714 с.
32. Гурбик А. Копні суди на українських землях в XIV–XVI ст. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 110–116.
33. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М. Пазяк. Київ: Наукова думка, 1991. 440 с.
34. Юшков С. В. История государства и права СССР. Том 1. Москва, 1961. 669 с.
35. Падох Я. Суды й судовий процес старої України. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, Львів, 1990. 128 с.
36. Спрогисъ И. Я. Народный судъ литвиновъ надъ колдунами (чародѣями) 1615 года. Витебскъ, 1896. 18 с.
37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Фонд 28 (Володимирський grosький суд). Опис 1. Справа 40 (Актова книга 1 січня – 31 грудня 1608 р.). 533 арк.